

ԶՕԲ. Գ. ՂՈՐՂԱՆԵԱՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ՊԵՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

I

ԲՐԵՍՏ - ԼԻՏՈՎՍԿԻՑ ՄԻՆՉԵՒ ՍԵՒՐ

Հոկտեմբերեան յեղաշրջման հետեւանքով նախկին ռուսական կայսրութեան հողերի վրա կազմւեցին մի շարք նոր պետութիւններ, որոնց թւում եւ Անդրկովկասեան Հանրապետութիւնը:

Սակայն, մի կողմից անյաջող պատերազմը թիւրքիայի հետ, որ Անդրկովկասը ստիպւած եղաւ վարել Բրեստ-Լիտովսկի դաշնագրից յետոյ, միւս կողմից Անդրկովկասեան ժողովրդների շահերի ու ճշդ-տունների ներհակութիւնը, վերջապէս, թիւրքիայի ճնշումները պատճառ դարձան, որ Անդրկովկասեան Հանրապետութիւնը, հազիւ երկու ամսւայ կեանքից յետոյ, քայքայւի: 1918 թ. մայիս 26-ին անկախութիւն յայտարարեց Վրաստանը, իսկ 28-ին՝ Ազրբէջանն ու Հայաստանը:

1918 թ. նոյեմբ. 11-ի ընդհանուր զինադադարից յետոյ, Փարիզում գումարւած Հաշտութեան Վեհաժողովը պէտք է լուծէր պատերազմի հետ կապւած բոլոր հարցերը: Բնական է, որ ազգային ինքնուրոյն կեանքի կոչւած Հայաստանի Հանրապետութիւնն էլ ձգտէր Վեհաժողովից ստանալ իր զոյութեան իրաւական ճանաչումը: Հաշտութեան Վեհաժողովը Հայաստանին պէտք է կցէր եւ Օսմանեան կայսրութեան հայկական հողերը, քանի որ Դաշնակից պետութեանց պատերազմական նպատակներից մէկն էլ քրիստոնեայ ժողովուրդների ազատագրութիւնն էր թիւրքական տիրապետութիւնից:

ՀԱՇՏՈՒԹԵԱՆ ՎԵ ՀԱԺՈՂՈՎԸ. — Այդ նպատակով ահա Հայաստանի Հանրապետութիւնը Եւրոպա ուղարկեց մի պատւիրակութիւն Ա. Ահարոնեանի նախագահութեամբ: Պատւիրակութիւնը Փարիզ հասաւ 1919 թ. փետր. 4-ին եւ անմիջապէս սերտ դորձակցութեան մէջ մտաւ Ազգային Պատւիրակութեան հետ: Այս վերջինս, Պօղոս Նուպար փաշայի նախագահութեամբ, դեռ 1918 թ. նոյեմբ. 30-ին

Դաշնակիցներին հաղորդել էր Միացեալ Հայաստանի անկախ պետութեան ստեղծման մասին :

Նախնական լուրջ աշխատանքից յետոյ, Պատերազմութիւնները եկան կատարեալ համաձայնութեան եւ 1919 Վիտոր . 2-ին Հաշտութեան Վեհաժողովին ներկայացրին հայկական բաղձանքները արտայայտող ընդարձակ մի յուշագիր՝ «Հայկական Հարցը Հաշտութեան Վեհաժողովի առջեւ» : Յուշագիրը Վեհաժողովից պահանջում էր՝ ճանաչել Հայաստանի անկախ պետութիւնը՝ բաղկացած իւր լիակշիւթեան, Կրիկիայից եւ Կովկասեան Հայկական Հանրապետութիւնից :

Եւթը վիճակութեանից պէտք է դուրս ձգէին Տիգրիսից հարաւ եւ Օրդու-Սըվազ գծից դէպի արեւմուտք գտնուող հողամասերը : Գալով Կրիկիային՝ Հայաստանի սահմանների մէջ պէտք է մտնէին Մարաշի, Կողանի, Ջէրէկ Բէրէքէթի եւ Ադանայի սանջակներն ու Ալեքսանդրէթ նաւահանգիստը : Իսկ Կովկասեան Հայկական Հանրապետութիւնն իր մէջ ընդգրկելու էր նախկին Երեւանի նահանգը, Թիֆլիսի նահանգի հարաւային մասը, Գանձակի նահանգի հարաւարեւմտեան մասը եւ Կարսի նահանգը առանց Արդահանից դէպի հիւսիս ընկած մասերի :

Յուշագիրը ցոյց էր տալիս, որ այս ձեւով կազմած Հայկական պետութիւնը պէտք է զբւի Դաշնակից պետութիւնների եւ Հիւս . Ա . մերիկայի Միացեալ Նահանգների հաւաքական հովանաւորութեան եւ կամ Ազգ . Դաշնակցութեան պահպանութեան ներքոյ : Միաժամանակ խնդրում էր Հայաստանն էլ ընդունել Ազգ . Դաշնակցութեան կազմի մէջ : Հաշտութեան Վեհաժողովը պէտք է հոգատարութեան դործը յանձնէր պետութիւններից մէկին, որը, փոխանցման շրջանում, 20 տարուց ոչ աւելի, աջակցութիւն պիտի ցոյց տար Հայաստանին : Հոգատար պետութեան ընտրութեան ժամանակ պէտք է լուէր եւ Փարիզում հաւաքւած հայկական համագումարի կամքը :

Թւելով այս գլխաւոր պահանջները ի մասին Հայաստանի միջազգային դրութեան եւ սահմանների՝ յուշագիրը դնում էր եւ հատուցումների պահանջը Թիւրքիայից՝ կատարւած տեղահանութիւնների, կոտորածների, բռնադրաւումների եւ հայ ազգի կրած ամէն տեսակ վրեւանքների համար : Հատուցումների խնդիրը պէտք է որոշէր Հաշտութեան Վեհաժողովում, եւ Հայաստանը պէտք է ստանձնէր Օսմանեան պարտքի մի մասի մճարումը :

Հայկական ազգային եւ մասնաւոր լքեալ դոյքերը Թիւրքիայում

պէտք է յանձնէին Պոլսի հայոց հոգեւոր իշխանութիւններին եւ գործադրէին հանրային կարիքների վրա :

Հոգատարութիւնը ստացած պետութիւնը պարտաւորուած էր՝ հարկադրել հայկական հոգամասերը դրաւող թիւրքական, թաթարական եւ այլ իշխանութիւններին մաքրել այդ հոգերը, ընդհանուր լինաթափութեան ենթարկել բնակիչներին, արտաքսել ու պատժել ռոլոր նրանց, ովքեր մասնակցել էին ջարդերին, բռնութիւններին ու թալաններին, այլեւ հեռացնել ռոլոր հանրային անդորրութիւնը խանդարող տարրերը, Արդուլ-Համիդի եւ իթթիհատականների իշխանութեան օրով Հայաստանում բնակեցւած մուհաջիրներին, եւ, վերջապէս, թէ Հայաստանի ներսը եւ թէ դուրսը միջոցներ ձեռք առնել հայկական կրօնին վերադարձնելու համար բռնի խլամաղւած կանանց, աղջիկներին ու երեխաներին եւ հարէմներին ազատել հայ կանանց :

Այս բոլորից դատ, թիւրքիան պէտք է հայերին վճարէ պատերազմի ժամանակ բռնութեամբ դրաւած զոյքերի, ինչպէս եւ թիւրքական հոգերի վրա մնացած հայկական ստացւածքների վոխարժէքը, այլեւ վերադարձնէր հայերից յափշտակւած եկեղեցիները, զպրօցները, վանքերը՝ իրենց բոլոր հիմնարկութիւններով ու հողերով :

Հայկական ծագում ունեցող եւ ուրիշ երկիր ապրող բոլոր հայերը, անկախ նրանից թէ այդ երկրների հպատակութիւնն ընդունել են թէ ոչ, իրաւունք պէտք է ունենային հինգ տարւայ ընթացքում ընդունել Հայաստանի հպատակութիւնը :

Հոգատարութիւն խնդրելով՝ պատելրակութիւնները զլիաւորապէս աչքի առաջ ունէին այն նկատումը, որ առանց արտաքին ուժի աջակցութեան անհնար կը լինի թիւրքահայաստանում լուծել պատերազմից բխող եւ յուշագրում մանրամասնօրէն յիշւած բոլոր խնդիրները :

Միւս կողմից, Հաշտութեան Վեհաժողովն էլ դեռ 1919 թ. յունւ. 30-ին, ուրեմն, մինչեւ հայկական յուշագրի ստացումը, որոշել էր ազատել Հայաստանը եւ հոգատար նշանակել Ազգերի Դաշնակցութեան Ուխտի 22-րդ կէտի համաձայն :

Ուխտի 22-րդ կէտը, որ վերաբերւում է միջազգային հոգատարութիւնների (մանկատ) հարցին, ասում էր, թէ բարեկեցութիւնն ու զարգացումը այն ժողովուրդների, որոնք բնակւում են պատերազմը վերջանալուց յետոյ մինչեւ պատերազմ տիրող պետութեանց գերիշխանութիւնից դուրս եկած հոգերի վրա, եւ որոնք վեւ.

ընդունակ չեն իրենց կառավարելու, կազմում է քաղաքակրթութեան սրբազան պարտականութիւնը: Եւ այս դէպքում, հոգատարութիւնը նման ժողովրդի վրա յանուն Ազգերի Դաշնակցութեան պէտք է յանձնւի բարձր մշակոյթի տէր մի ազգի:

Ուստի առանձնապէս ընդգծում է, որ նման դրութեան մէջ են գտնուում այն համայնքները, որոնք մտնում են Օսմանեան կայսրութեան կազմի մէջ եւ արդէն հասել են այնպիսի զարգացման, որ կարող են ճանաչել անկախ, պայմանով միայն, որ հոգատարութիւնն ստանձնած պետութիւնները վարեն նրանց վարչութիւնը, մինչեւ որ ճանաչելի նրանց իրենց կառավարելու կարողութիւնը:

Համայնքի կարծիքը պէտք է ի նկատի առնէր հոգատար պետութեան ընտրութեան ժամանակ:

Թիւրքահայաստանի ազատութիւնը եւ հոգատարութեան հարցը սկզբունքով որոշելուց յետոյ, Հաշտութեան Վեհաժողովը պէտք է դործնական վճիռ արձակէր ընտրութեանը մասին այն պետութեան, որ կը համապատասխանէր պահանջած պայմաններին եւ կը կամենար ստանձնել այդ հոգատարութիւնը: 1919 թ. մարտ 20-ին Չորսերի Խորհուրդը, նախագահ Վիլսոնի նախաձեռնութեամբ, որոշեց Մերձաւոր Արեւելք ուղարկել Միացեալ Նահանգների, Ֆրանսայի, Անգլիայի եւ Իտալիայի պատերազմութիւններից բաղկացած միջազգային մի յանձնախումբ՝ հաւաքելու համար տեղեկութիւններ Օսմանեան կայսրութիւնից անջատելիք հողամասի վրա ապրող ազգաբնակչութեան կարիքների մասին:

ԱՄԵՐԻԿԵԱՆ ՊԱՏԻՐԱԿՆԵՐԻ ՀԱՐՑԱՔՆՈՒԹԻՒՆԸ. — Այդ յանձնախումբը փաստօրէն երբեք էլ չհաւաքւեց: Միայն ամերիկեան պատերազմներ Քինգը (King) եւ Քրէյնը (Crane) հարցաքննութիւն կատարեցին 1919 թ. յունիս 10-ից մինչեւ յուլիս 21: Նրանք եկան այն եզրակացութեան, որ նախկին Օսմանեան կայսրութիւնից պէտք է կազմել երեք նոր քաղաքական միաւոր՝ Հայաստան, միջազգային պետութիւն Պոլսում եւ Թիւրքիա: Այդ երկրներից իւրաքանչիւրի հոգատարութիւնը պէտք է յանձնւի որեւէ պետութեան: Թէ այս մասնաւոր հոգատարութիւնները եւ թէ ընդհանուր հոգատարութիւնը բոլոր երեքի վրա պէտք է յանձնւի մէկ պետութեան: Առանձնապէս դժւար է Հայաստանի հոգատարութեան իրականացումը: Պէտք է մի նոր պետութիւն կազմել չրջապատի ընդհանուր թրշնամական վերաբերումի մէջ: Ուստի անհրաժեշտ է, որ Հայաստանի հոգատարութիւնը ստանձնած պետութեան ճիգերը չէզոքացւին ուրիշ պետութիւնների դործերով Փոքր Ասիայում: Եւրոպական զա-

նազան պետութիւնների նպատակներն ու ձգտումները Փոքր Ասիայում այնքան ներհակ են, որ բոլորովին անխոհեմութիւն կը լինի հոգատարութեանց յանձնումը տարրեր իդէալներ եւ կառավարութեան տարրեր եղանակներ ունեցող պետութիւններին: Եթէ այս պայմաններում Թիւրքիան (Հայաստանը չհաշւած) բաժանւի ազդեցութեան դասիների, Հայաստանի հոգատարութիւնը կը հանդիպի անյաղթահարելի արգելքների:

Հիմնաւորելով նախկին Օսմանեան կայսրութեան տեղը ստեղծուած պետութիւնների մասնաւոր եւ ընդհանուր հոգատարութիւնը մէկ պետութեան յանձնելու միտքը՝ քննիչ պատգամաւորները եկան այն եզրակացութեան, որ այդ հոգատարութիւնը պէտք է ստանձնէ Ամերիկան, որը բոլոր պետութիւններից ամենէն յարմարն է ստանալու համար Պոսի հոգատարութիւնը, որովհետեւ հոգային եւ ռազմագիտական շահեր չունի այնտեղ եւ ջերմ համակրանքով է վերաբերում նման պետութեան նպատակներին:

Պատգամաւորների կարծիքով Փոքր Ասիայի ժողովուրդների բաղձանքն է, որ Միացեալ Նահանգներն առնեն հոգատարութիւնը: Այդ ժողովուրդները խորունկ համակրանքով են վերաբերում Ամերիկային եւ համոզւած են, որ ամերիկացիք, հոգատարութեան շըրջանը լրացնելուց յետոյ, կը հեռանան երկրից:

Հոգատարութիւն ընդունելու ի նպաստ առաջ էին բերում հետեւեալ հիմքերը: Ամերիկայի Միացեալ Նահանգները անխախտ հաւատքով են նայում Ազգերի Դաշնակցութեան բարձր վերին: Որպէսզի Ազգ. Դաշնակցութիւնը կարողանայ հասնել առաջադրւած մի շարք հարցերի լուծման, անհրաժեշտ է, որ նրա մէջ մտնող բոլոր պետութիւնները ստանձնեն պատասխանատւութիւն:

Հոգատարութեան հակառակ խօսում է նախ նիւթական խոշոր ծախսերի անհրաժեշտութիւնը, երկրորդ՝ մեղադրանքը աշխարհակալական դիտաւորութիւնների մէջ:

Հոգատարութիւնը ընդունելու պարագային Միացեալ Նահանգները նախօրօք պէտք է համոզւին, ա. որ այդ հոգատարութիւնը ցանկալի է Թիւրքերին եւ որ նրանք ոչ միայն պատրաստ են Հայկական պետութեան կազմութեան համար հոգ տրամադրել, այլեւ խըրախուսել Հայերի վերադարձը այնտեղ. բ. որ Ռուսաստանը հրաժարւի իր բոլոր յաւակնութիւններից Կովկասեան Հայաստանի նըկատմամբ, եւ գ. որ Դաշնակիցները հրաժարւին ազդեցութեան շըրջաններից:

Այս քննական հետադոտութիւնից քիչ առաջ էր, 1919 թ. մայիս

28-ին, որ Երեւանի կառավարութիւնը յայտարարեց Միացեալ Հայաստանի անկախութիւնը:

ԶՕՐ. ՀԱՐՔՈՐԴԻ ԱՌԱՅԵԼՈՒԹԻՒՆԸ. — Իբրեւ լրացում Քինգի եւ Քրէյնի կատարած քննութեան, նախագահ Վիլսոնը Հայաստան ուղարկեց մի նոր առաքելութիւն զօրավար Ջէյմս Հարրորդի ղեկավարութեան տակ: Զօր. Հարրորդի եղբակացութիւններն ու միտքերն էլ զուգադիպեցին Քինգի ու Քրէյնի եղբակացութիւններին: Հարրորդը կարծում էր, որ ընդհանուր հոգատարութիւնն իր մէջ պէտք է առնէ եւ Անդրկովկասը եւ որ անկախ Հայաստանի ստեղծման համար անհրաժեշտ է զինուորական մեծ ուժեր մտցնել Հայաստան: Զօր. Հարրորդը գտնում էր, որ Հայաստանի հոգատարութեան ստանձնումը Ամերիկայի կողմից անհրաժեշտ է՝ վերջ տալու համար քրիստոնեաների նկատմամբ գործուող զազանութիւններին: Բացի այդ, Միացեալ Նահանգները, իբրեւ Ազգերի Դաշնակցութեան հիմնադրութեան նախաձեռնող, չպէտք է խուսափեն իրենց վրա դրուող պատասխանատուութիւնից: Միեւնոյն ժամանակ նա ցոյց էր տալիս, որ հոգատարութեան ստանձնումը կարող է պատճառ դառնալ, որ Միացեալ Նահանգները մխրճէին եւրոպական քաղաքականութեան մէջ եւ հարկադրէին ուժեղացնել Միացեալ Նահանգների բանակն ու նաւատորմիդ, որպէսզի կարողանան ապահովել անարգել հազարդակցութիւնը Պոլսի հետ:

Հոգատարութեան ստանձնումը զօր. Հարրորդը պայմանաւորում էր հետեւեալ պահանջներով. բացարձակ հակակշիռ Միացեալ Նահանգների կողմից Թիւրքիայի արտաքին յարաբերութիւնների վրա. բացառիկ առանձնաշնորհումներ պարունակող մենաշնորհների վերաքննութիւն. ջնջել դեռ չհաճագործուող մենաշնորհները. ջնջել որոշ նպատակների յատկացուող հասոյթներ նշանակելու դրութիւնը. ջնջել կիրառուող հակակշիռը Թիւրքիայի ելեմուտքի վրա:

Միեւնոյն ժամանակ, Գերագոյն Խորհրդում (Conseil Suprême) քննում էր Հայաստանի հոգատարութիւնը այս կամ այն պետութեան յանձնելու խնդիրը, բայց, դժարութիւնները աչքի առաջ ունենալով, ոչ մի պետութիւն չկամեցաւ պատասխանատուութիւն ըստանձնել եւ բոլոր յոյսերը մնացին միայն Հիւս. Ամեր. Միացեալ Նահանգների վրա:

Իրենց հերթին Հայաստանի Հանրապետութեան եւ Ազգային պատւիրակութիւններն էլ նոյն խնդրի առթիւ պաշտօնական բանակցութիւններ էին վարում պետութիւնների ներկայացուցիչների հետ:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՆԿԱՅԵԼՈՒԹԵԱՆ ՃԱՆԱԶՈՒՄԸ. — Մինչ այս, մինչ

այն, 1920 թ. վերջերը Գերագոյն Խորհուրդը եւ Գաշնակից մեծ պետութիւնները ճանաչեցին Հայաստանի կառավարութիւնը իրեն իրական - *de facto* - կառավարութիւն:

1920 թ. յունւար 27-ին, Հաշտութեան Վեհաժողովի քարտուղարութիւնը հաղորդեց Հայաստանի Հանրապետութեան պատերազմութեան նախագահին, թէ 1920 թ. յունւար 19-ի նիստում Գերագոյն Խորհուրդը հանել է հետեւեալ երկու որոշումը:

1) «Որ Հայկական պետութեան կառավարութիւնը ճանաչած է իրեն *de fait* (իրական) կառավարութիւն:

2) «Որ այս ճանաչումը չի նախորդում այդ պետութեան ասպագայ սահմանների հարցը»:

Վեհաժողովի քարտուղարութիւնն աւելցնում էր նաեւ, թէ Միացեալ Նահանգների ղեկավանը յունւար 26-ին հաղորդել է, «որ ամերիկեան կառավարութիւնը միանում է այդ որոշման»:

1920 յունւար 28-ին Վեհաժողովի քարտուղարութիւնը տեղեկացրեց Հ. Հ. Պատերազմութեան, որ Գերագոյն Խորհրդի որոշման նման որոշում հանել են եւ Ֆրանսայի, Մեծն Բրիտանիայի ու Իտալիայի կառավարութեանց պետերը:

Վեհաժողովի քարտուղարութեան այս հաղորդագրութեան 1920 մարտ 7-ին յաջորդեց մի նոր հաղորդագրութիւն Ճապոնական դեսպանի յայտարարութեան մօտին, թէ՛ «Ճապոնական կառավարութիւնը միանում է այն որոշման, որով Մեծն Բրիտանիայի, Ֆրանսայի եւ Իտալիայի կառավարութիւնները ճանաչել են Հայաստանի Հանրապետութեան կառավարութիւնը իրեն *de fait* կառավարութիւն»:

ԼՈՆԴՈՆԻ ԽՈՐՀՐԴԱԺՈՂՈՎԸ. — Այս *de fait* ճանաչման յաջորդեցին մի շարք խորհրդակցութիւններ մշակելու համար Թիւրքիային ներկայացնելիք հաշտութեան պայմանները: Հայկական երկու պատերազմութիւններն էլ մասնակցեցին Լոնդոնի խորհրդաժողովի աշխատանքներին 1920 թ. փետրւար եւ մարտ ամիսներին:

Հայաստանի սահմանների ինդրում բացայայտ կերպով յայտնի դարձաւ, որ պետութիւնները չեն կամենում ընդունել Հայկական դոյզ պատերազմութիւնների 1919 թ. փետր. 12-ին ներկայացրած յուշագրի պայմանները. այդ պատճառով Պատերազմութիւնները բաւականացան սոսկ բաղձանք յայտնելով, որ Հայաստանի մէջ մըտցըւին Վանի, Բիթլիսի, Կարնոյ վիլայէթների հայկական մասերը՝ ելքով դէպի ծով Տրապիզոնի վիլայէթում, իսկ Կիլիկիայից կազմէին ընծաւար մի շրջան:

ՀՈԳԱՏԱՐՈՒԹԵԱՆ ԽՆԴԻՐԸ .— Խորհրդածողովին ներկայացրած դրուժիւնների մէջ, պատուիրակութիւնները, շարունակելով պաշտպանել Հայաստանի հոգատարութիւնը պետութիւններից մէկին յանձնելու պահանջը, ցոյց էին տալիս եւ հոգատարութեան պայմաններն ու տեսողութեան շրջանը: Միաժամանակ քննում էին ելեւմտական բնոյթ կրող հարցերը, ինչպէս Օսմանեան պարտքի մի մասը Հայաստանին փոխանցելու միտքը:

Պետութիւններից եւ ոչ մէկը, սակայն, չհամաձայնեց բնդունել Հայաստանի հոգատարութիւնը: Մնացեալ Նահանգների կառավարութիւնը, հակառակ կարգաւորած կրկնակի հետադարձութեան, ղեւմնում էր լուռ, եւ Գերագոյն Խորհուրդը անհրաժեշտ համարելով Հայաստանի վերաբերմամբ կիրառել Ազգ. Դաշնակցութեան Ուխտի 22-րդ կէտը, Լորդ Բրըքլենի (1920) մարտ 12 Լեռնագրով, առաջարկեց Ազգ. Դաշնակցութեան Խորհուրդին իր վրա առնել անկախ Հայաստանի պաշտպանութիւնը:

Քննելով այս առաջարկութիւնը, Ազգ. Դաշնակցութեան Խորհուրդը, 1920 թ. ապր. 11-ին Գերագոյն Խորհուրդին ուղղեց մի յուշագիր, որով հաստատում էր, թէ ինքը անկախ Հայկական Պետութեան ստեղծումը համարում է մարդկութեան պարտականութիւնը: Բայց եւ այնպէս, հնարաւոր չի գտնում հոգատարութեան ստանձնումը, որովհետեւ Խորհուրդը պետութիւն չէ, նա իր տրամադրութեան տակ ոչ զօրք ունի եւ ոչ նիւթական միջոցներ: Ուխտի 22-րդ կէտը չի նախատեսում որեւէ դէպք, երբ Խորհուրդը կարող է իր վրա առնել մի երկրի հոգատարութիւնը. բնդհակառակը, Ուխտը Խորհուրդին հրահանգում է հսկել պետութիւնների վրա, որ սրանք գործադրեն հոգատարութեան պայմանները Օսմանեան կայսրութեան նախկին մասերի վրա: Այս պատճառով Խորհուրդը գտնում է անհրաժեշտ, որ Ազգ. Դաշնակցութեան անդամ պետութիւններից մէկը ստանձնէ հոգատարութիւնը՝ Ազգ. Դաշնակցութեան հակակշիռ ներքոյ եւ բարոյական աջակցութեամբ: Ազգ. Դաշնակցութեան Խորհուրդը այդ առթիւ պատրաստակամութիւն էր յայտնում պաշտօնական բանակցութիւններ սկսելու պետութիւնների հետ, բայց նախ քան այդ կամենում էր գիտենալ, թէ արդեօք Գերագոյն Խորհուրդը համաձայն է Հայաստանի Հանրապետութեան տրամադրել պահանջած նիւթական միջոցները եւ կամ ժամանակաւոր դրամական երաշխաւորութիւններ: Քանի որ Հայաստանի հոգերի մեծ մասը դրաւած էր Օսմանեան բանակի կողմից, Խորհուրդը կամենում էր իմանալ, թէ արդեօք դաշնակից պետութիւնները համաձայն են ի հարկին ապա-

հովել Հայաստանին յատկացած Օսմանեան հողերի փախանցումը Հայաստանի Հանրապետութեան, եւ արդեօք Գերագոյն Խորհուրդը համաձայն է պաշտպանել Հայաստանի հողերը մինչեւ այն վայրկեանը, երբ այլեւս այլ միջոցներով կարելի կը լինի իրականացունել այդ ապահովութիւնը, եւ, վերջապէս, Թիւրքիայի հետ կնքելիք յառաջիկայ հաշտութեան դաշնագրով Հայաստանին ծովային ելք տրուելու է, թէ ոչ: Եթէ հոգատար պետութիւն չդառնայ, Ազգ. Դաշնակցութեան Խորհուրդը պատրաստակամութիւն էր յայտնում Գերագոյն Խորհրդի հետ միասին քննութեան առնել, թէ արդեօք ուրիշ իրական միջոցներ չկա՞ն Հայաստանի պաշտպանութեան համար:

Այս յուշագրին Ազգ. Դաշնակցութեան Խորհուրդը պատասխան չստացաւ Գերագոյն Խորհուրդից:

ՍԱՆՈՒՋԻՄՕԻ ԽՈՐՀՐԴԱԺՈՂՈՎԸ .— Ազգ. Դաշնակցութեան Խորհրդի այս դիմումը դուգադիպեց Սան-Ռէմօի խորհրդաժողովի աշխատանքների սկզբնաւորութեան: Սան-Ռէմօի խորհրդաժողովը հաւաքել էր միայն Թիւրքիայի հետ կնքելիք հաշտութեան դաշնագրի պայմանները մշակելու համար:

1920 թ. ապր. 25-ին, ղեկ Սան-Ռէմօի խորհրդաժողովի ընթացքին, Գերագոյն Խորհուրդը դիմեց նախագահ Վիլսոնին՝ առաջարկելով, որ Հիւս. Ամեր. Միացեալ Նահանգները ընդունեն Հայաստանի հոգատարութիւնը: Գերագոյն Խորհուրդը խնդրում էր նոյնպէս նախագահ Վիլսոնին ստանձնել իրաւարարի դերը Հայաստանի եւ Թիւրքիոյ միջեւ գծուելիք սահմանների հարցում:

Միացեալ Նահանգների մերժումը հոգատարութիւնն ընդունելու յայտնի դարձաւ խորհրդաժողովի փակումից յետոյ, բայց Վիլսոնն ինքը համաձայնեց ընդունելու իրաւարարի պաշտօնը:

Սան-Ռէմօի խորհրդաժողովի ժամանակ հայկական երկու պատերազմութիւնները բանակցում էին Ազրբէջանի եւ Վրաստանի ներկայացուցիչների հետ: Բանակցութիւնների էական խնդիրը կապում էր երեք հանրապետութիւնների ծովային ելքը: Ի նկատի ունենալով, որ Սան-Ռէմօի խորհրդաժողովը ղեկ վերջնականապէս որոշած չէր Հայաստանի ծովային ելքի հարցը, եւ որ, միւս կողմից, Հայաստանի ներքին գաւառներից դէպի Սեւ Մով երկաթուղի անցկացնելը Տրապիզոնի վիլայէթի վրայով կապւած էր մեծ գաւարութիւնների հետ, Հայաստանի ներկայացուցիչները պնդում էին, որ Հայաստանին իրաւունք տրւի սեփական երկաթուղի շինելու Կարսից դէպի Ճորոխի գետաբերանը Ճորոխ գետի ձախ ափով, այն պայմա-

նով, որ Վրաստանի հողով անցնող երկաթուղագծի չրջանը վայելէ էկտեներտորիալ իրաւունքներ: Վրաստանի յամառ դիմադրութեան պատճառով, սակայն, որեւէ համաձայնութիւն կարելի չեղաւ կայացնել եւ Թիւրքիային առաջարկելիք հաշտութեան նախագծի մէջ նման կէտ չմտցւեց:

Հաշտութեան այս նախագիծը մշակւեց Սան-Ռէմօի խորհրդա-
ժողովում եւ 1920 թ. մայիս 11-ին հանդիսաւորապէս յանձնւեց
Թիւրքական պատուիրակութեան: Հաշտութեան նախագծի յանձնման
հանդիսին ներկայ էին եւ Հայաստանի ներկայացուցիչներ Պօղոս
Նուպար փաշան եւ Ա. Ահարոնեանը, որոնք, իբրեւ դաշնադիր կող-
մի պատուիրակներ, նստած էին պետութիւնների ներկայացուցիչների
շարքին:

Քանի որ չգտնւեց եւ ոչ մի պետութիւն, որ համաձայնէր ըս-
տանձնել Հայաստանի հողատարութիւնը, Դաշնակից պետութիւննե-
րը ստիպւած եղան ձեռք քաշել Ազգ. Դաշնակցութեան Ուխտի 22-րդ
կէտի գործադրութիւնից Հայաստանի վերաբերմամբ: Միւս կողմից
հաստատ վճռականութիւնը Հայաստանը ազատելու մասին, որ այն
օրերին դեռ ուժեղ էր Դաշնակից պետութիւնների մէջ, յանգեց Հա-
յաստանի իրաւական *de jure* ճանաչման:

Հաշտութեան դաշնագրի նախագծի յառաջարկում Հայաստա-
նը նշանակւած է դաշնադիր պետութիւնների շարքում:

Դաշնագրի 89-րդ կէտը ասում է, թէ՝ «Թիւրքիան ճանաչում է
Հայաստանը, ինչպէս վարւել են արդէն Դաշնակից պետութիւնները,
իբրեւ ազատ եւ անկախ պետութիւն»:

Այսպիսով, 1920 թ. մայիս 11-ը պէտք է համարել Դաշնակից
պետութիւնների կողմից Հայաստանի անկախութեան իրաւական ճա-
նաչման օր:^{*)}

Հայաստանի սահմանները Թիւրքիայի հետ, հաշտութեան պայ-
մանների նախագծում, որոշւած էին 89-91-րդ յօդաւոճներով: Հիւս.
Ամեր. Միացեալ Նահանգների նախագահ Վիլսոնին էր յանձնւած
վերջնական սահմանագծի ճշտումը Հայաստանի եւ Թիւրքիայի մի-
ջեւ՝ պայմանով, որ Վանի, Բիթլիսի, Կարնոյ եւ Տրապիզոնի վի-

*) Բրիտանական կայսրութիւն, Ֆրանսա, Իտալիա, Ճապոնիա, Բելգիա, Յու-
նաստան, Հէջաս, Լեհաստան, Պորտուգալիա, Ռումանիա, Սերբ-Խորվատ-Սլովէն
քաղաւորութիւն, Չեխո-Սլովակիա - արմէ էին դաշնադիր կողմերը Թիւրքիայի
հետ: Հայաստանն էլ դրւած էր արմէ կարգին:

լայէթները ամբողջութեամբ կամ որոշ մասով միացւին Կովկասի Հայկական Հանրապետութեան, եւ լուծւի Հայաստանի ծովային ելքի հարցը:

Ինչ վերաբերում է Հայաստանի ու Ազրբէջանի եւ Հայաստանի ու Վրաստանի սահմաններին, դրանք (92-րդ յօդւած) պէտք է որոշւէին երեք հանրապետութիւնների փոխադարձ համաձայնութեամբ եւ միայն համաձայնութիւն կայացնել չկարողանալու դէպքում մեծ պետութիւնները իրենք պիտի որոշէին:

Հաշտութեան նախագծի մտահոգութեան առարկայ էր կազմում եւ հայկական փոքրամասնութեան պաշտպանութեան խնդիրը թիւրքիայում: 141-րդ յօդւածով թիւրքիան պարտաւորւում էր, առանց ազգի, լեզւի, ցեղի կամ կրօնի խտրութեան, իր երկրի բոլոր բնակիչներին երաշխաւորել կեանքի եւ ազատութեան ապահովութիւն: Թիւրքիայի բոլոր բնակիչները իրաւունք պիտի ունենային ազատօրէն դաւանել իրենց կրօնը, հրապարակով կամ իրենց մասնաւոր կեանքում: Օսմանեան բոլոր հպատակները դառնում էին հաւասար օրէնքի առջեւ եւ պիտի վայելէին քաղաքական եւ քաղաքացիական միեւնոյն իրաւունքները՝ անկախ իրենց ցեղային, լեզւական կամ կրօնական պատկանելութիւնից (145-րդ յօդւած): Դաշնագիրը ապահովում էր փոքրամասնութիւնների իրաւունքը. ազգային փոքրամասնութեանց պատկանողներ հաւասար իրաւունքներ պիտի ունենային հանրային պաշտօններ կատարելու եւ արհեստով ու արդիւնաբերութեամբ զբաղւելու. լեզուների հաւասար իրաւունք, կատարեալ կրօնական ազատութիւն (150-րդ յօդ.)՝ անկախ բարեգործական, կրօնական եւ հանրային հիմնարկութիւններ հաստատելու իրաւունք (147-րդ յօդ.):

Բացի անձնական իրաւունքներից, դաշնագիրը որոշում էր եւ փոքրամասնութիւնների հաւաքական իրաւունքները: Այսպէս, եւրաշխաւորւում էր որոշ մաս պետական, քաղաքային եւ այլ բիւջէներից յօդուած փոքրամասնութիւնների (148-րդ յօդ.): Եկեղեցական ու դպրոցական ինքնավարութիւն եւ ազգային փոքրամասնութիւնների իրաւունք համեմատական մասնակցութեան թիւրքիայի ներկայացուցչական մարմինների մէջ (145-րդ յօդ.):

Դաշնակից գլխաւոր պետութիւնները (Անգլիա, Ֆրանսա, Իտալիա եւ Ճապոնիա) իրենց իրաւունք էին վերապահում համախորհուրդ Ազգ. Դաշնակցութեան Խորհրդի հետ, որոշելու այն միջոցները, որոնք անհրաժեշտ կը նկատւէին դաշնագրում նախատեսւած պայմանները դործադրելու համար: Դաշնագրի գործադրութեան մի ե-

բաշխիք էր նկատուում (36-րդ յօդ.) Կ. Պոլսի անջատումը Թիւրքիայից, եթէ վերջինս չուզէնայ իրագործել զաշնադրի պայմանները :

Բացի այդ, զաշնադիրը պատիժներ էր տնօրինում այն անձանց համար, որոնք պատերազմի ընթացքին ոճիւր էին գործել փոքրամասնութիւնների վերաբերմամբ (230-րդ յօդ.), որոշում էր ազատել բոլոր բռնի կալանաւորւածներին (142-րդ յօդ.), չեղեալ համարել բռնի իսլամացումները, վերադարձնել զանգւածային տեղահանութիւններից եւ ջարդերից ազատւածներին ստացւածքը (144-րդ յօդ.) :

Միայն մէկ կէտում Թիւրքիան բաւարարութիւն էր ստանում. նրան վերադարձւում էր Կիլիկիայի մէկ մասը, Ճիհուն գետից դէպի արեւմուտք, Ադանան ու Մերսինն էլ մէջը հաշւելով :

ԱՄԵՐԻԿԱՅԻ ՄԵՐԺՈՒՄԸ ՍՏԱՆԶՆԵԼ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀՈԳԱՏԱՐՈՒԹԻՒՆԸ .— Չնայած, որ հաշտութեան Դաշնադրի նախագիծն 1920 թւի մայիս 11-ին յանձնւած էր Թիւրքիային, հոգատար պետութեան որոշումը շարունակեց : Եթէ մի պետութիւն գտնէր, որ համաձայնէր ստանալ Հայաստանի հոգատարութիւնը, Դաշնադիրը ստորագրելիս, անշուշտ, համապատասխան փոփոխութիւններ կը կատարէին բնագրում :

Նախագահ Վիլսոնը, Գերագոյն Սորհրդի առաջարկը Հայաստանի հոգատարութիւնը Հիւս. Ամեր. Միացեալ Նահանգներին յանձնելու մասին ստացաւ 1920 թ. ապր. 25-ին : Բայց նա դրանից առաջ արդէն, ապրիլ ամսին, Մերակոյտին ներկայացրել էր զօր. Հարբորդի տեղեկագիրը : Մերակոյտի արտաքին գործոց յանձնաժողովը, 1920 թ. մայիս 12-ին ընդունեց մի բանաձեւ, որը, հայ ժողովրդին իր համակրանքն արտայայտելուց յետոյ, սահմանափակւում էր միայն լիազօրելով նախագահին Թիւրքական ջրերն ուղարկել մի ռազմանաւ Հիւս. Ամեր. Միացեալ Նահանգների շահերը պաշտպանելու համար :

1920 թ. մայիս 24-ին նախագահ Վիլսոնը նորից դիմեց Մերակոյտին մի ուղերձով, որով խնդրում էր լիազօրել իրեն ընդունելու Հայաստանի հոգատարութիւնը : Իր առաջարկութիւնը Վիլսոնը հիմնաւորում էր Միացեալ Նահանգների նախաձեռնութեամբ ստեղծւած Ազգ. Դաշնակցութեան Ուխտի 22-րդ կէտով եւ խորունկ համակրանքով դէպի հայերը, այլեւ այն կարեկցութեամբ, որ բոլոր քրիստոնեայ երկրները արտայայտեցին հայկական տանջանքների հանդէպ :

1920 թ. մայիս 31-ին, Մերակոյտը 52 քէտով ընդդէմ 23-ի մեր-

ժեց ընդունել Հայաստանի հոգատարութիւնը: Որով, ուրեմն, մեծ պետութիւններից եւ ոչ մէկը, տարբեր պատճառներով, չկամեցաւ ստանձնել Հայաստանի հոգատարութիւնը, եւ հաշտութեան դաշնագրերի նախագիծը Թիւրքիայի հետ մնաց անփոփոխ:

ՍԵԼՐԻ ԴԱՇՆԱԳՐԻՐԸ. — Սպայի Խորհրդաժողովը 1920 թ. յուլիսին, որ իր զբաղումի յատուկ առարկայ չդարձրեց հաշտութեան խնդիրը Թիւրքիայի հետ, հաստատեց Սան-Ռէմօի խորհրդաժողովի հանած որոշումը: Ահա Սան-Ռէմօի խորհրդաժողովի մշակած դաշնագրի այդ նախագիծն էր, որ ստորագրեց Սելրում, 1920 թ. օգոստ. 10-ին, Դաշնակից պետութիւնների եւ Թիւրքիայի միջեւ. Դաշնակից պետութիւնների շարքին էր եւ Հայաստանի Հանրապետութիւնը, որի պատուիրակ Ա. Ահարոնեանը ստորագրեց Դաշնագիրը:

Սելրի Դաշնագրի հետ միաժամանակ Հայաստանը ստորագրեց եւ մի առանձին դաշնագիր — *Traité Séparé* — Մեծն Բրիտանիայի, Ֆրանսայի, Իտալիայի եւ Ճապոնիայի հետ՝ Հայաստանում ապրող ուրիշ երկրների հպատակների եւ փոքրամասնութիւնների իրաւունքների մասին:

Սելրի Դաշնագրով հայկական հարցը ստանում էր իր ամբողջական լուծումը: Հայաստանը դառնում էր միջազգային ընտանիքի մէկ անդամը, համարեա իր պատմական բովանդակ սահմաններում: Հայ ժողովուրդը վերածնւում էր քաղաքական եւ ազգային — մշակութային ազատ կեանքի համար: Նոր հեռանկարներ էին բացւում հաշտութեան առջեւ:

Փարիզ.

(վերջը յաջորդ. անգամ)

